

Ulu babalarımız qədim türklər həmişə azadlıq uğrunda çinlilər və Böyük çöldə yaşayan köçəri qəbilələrlə mübarizə aparmalı olmuşlar. Yüz illərlə davam edən türk - Çin müharibələrində üstünlük gah bu tərəfdə, gah o tərəfdə olmuşdur. Ulu Oğuz xaqanın hakimiyyəti illərində Çin imperatoru türklərə xərac verirdi. Bizim eradan əvvəl 174-cü ildə Oğuz xaqan vəfat etdikdən sonra daxili çekişmələr, qəbilələrin mərkəzi hökumətə qarşı qiyamları, Çin dövlətinin arası kəsilməyən intriqaları nəticəsində türklər yavaş-yavaş zəifləyir. Təxminən yüz il çəkən sonuncu türk-Çin müharibəsi nəticəsində türklər tədricən Monqolustanın cənubunu və Xalxanı itirirlər. Bizim eranın 92-ci ilində çinlilər Tarbağatay yaxınlığında hun dövlətini tam məğlub edirlər. Bundan istifadə edən siyənbi qəbilələri elə həmin il türklərin Monqolustanın şimalındakı torpaqlarını və xalqını ələ keçirir. Siyənbi, Çin qaynaqlarının verdiyi məlumatlara görə, Oğuz xaqanın atası Qara xaqanın əmisi Tatar xaqanın nəslindən idilər. Çin salnamələrinin yazdığına görə siyənbiilər monqoldilli qəbilələrdir, müsəlman qaynaqları isə onları türkdilli hesab edir. siyənbiilər ürəklərində 284 il türklərə qarşı ədavət hissi daşımışdılar. Oğuz xaqan bizim eradan əvvəl 208-ci ildə onların ulu babası Tatar xaqanı məğlub etdikdən sonra siyənbiilərin azadlığını əllərindən almışdı. İndi təxminən 300 il keçəndən sonra siyənbiilər türklərdən qanlı qisas alırlar - onlar türkləri çöldə canavarı izləyən kimi axtarır, ovlayırlar. Buna görə də hun qəbilə ittifaqının özəyini təşkil edən türklər qaçıb geniş çöldə və ətraf dağlarda gizlənməli olurlar. Qaçıb gizlənməyə məcbur olmuş tayfalarından biri də Aşina tayfası idi.

Aşina sözü iki hissədən yaranmışdır: şina sözü monqol dilində «qurd», «canavar» deməkdir; a hissəciyi yenə həmin dildə müraciət zamanı hörmət əlaməti kimi işlədilir. Elə buna görə də çox sonralar türklər öz dövlətlərini yaratdıqda bayraqlarında (türklər bayrağa tuğ deyirdilər) qurd başı şəkli çəkmişdilər.

Siyənbiilərin təqibindən qurtulmaq üçün Aşina qəbiləsi Monqolustandan Altay dağlarının (qədim türklər Altay dağlarını Altun yış adlandırırdılar) cənubuna qaçır. Onların köçüb yerləşdiyi Altay hündür dağlardır. Bu dağlar içində geniş vadi olan dairə şəkilli hündür və bitkisiz qayalardan təşkil olunmuşdur. Altay dağları şiş ucu yuxarıya doğru olan dəbilqəyə bənzəyir. Monqol dilində dəbilqəyə «dulğa» deyirlər. Buna görə də ətrafdakı qəbilələr Aşina qəbiləsini «dulğa» adlandırmışdılar. Qaynaqlar «Aşina qəbiləsinin xalq adı dulğadır» deyəndə məhz bunu nəzərdə tutur. Müsəlman tarixçilərinin əsərlərində Altay dağlarının bu hissəsi Örgənə-kon adlandırılır.

Əvvəllər 500 yurtdan (alaçıqdan) ibarət olan Aşina qəbiləsi Altay dağlarında yaşayıb siyənbi dövləti üçün dəmir əridir, dəmirdən müxtəlif əşyalar və silah istehsal edirdi. Türklərin bu dövrdəki həyatı haqqında əlimizdə o qədər də məlumat yoxdur. Ancaq bunu bilir ki, türklər 300 il siyənbi əsarəti altında yaşamışlar. 391-ci ildə digər bir köçəri qəbilə - juanlar siyənbi qəbiləsini məğlub edib Böyük çöldə hakimiyyəti ələ keçirir. Əslində juanlar bir mənşədən olan qəbilə deyildi - bu, müxtəlif qəbilələrdən toplanmış adamların yığnağı idi. Həm də əslində, onların adı juan deyil, juan-juandır. Juan-juan qədim Çin dilində hansısa bir həşəratın adıdır, lakin Çin lüğətlərində bu həşəratın təsvirinə təsadüf edilmir. Çinlilər axmaq və xa-

rici görünüşcə həşəratə bənzətdikləri üçün onala bu adı vermişdilər. Qaynaqların verdiyi məlumatlara görə, juanlar monqol dillərindən birində danışmışlar. 391-ci ildən türklər juan imperiyasına tabe olub, juan imperatoru üçün dəmirdən müxtəlif əşyalar və silah istehsal edirdilər.

İstər siyənbi, istərsə juan əsarəti altında yaşayan türklər Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai həyatında elə bir rol oynamırdılar. Buna görə də həmin dövrə aid olan qaynaqlarda türklər haqqında elə bir sanballı məlumat yoxdur. Ancaq azadlıqsevər türklərin əsarətdə yaşamağa, qul həyatı keçirməyə həvəslə razı olduqlarını düşünmək səhv olardı. Lakin bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, qəbilə kiçik, düşmənlər isə güclü idi.

Zaman keçir. Türklərin sayı artır. Aşina qəbiləsi getdikcə güclənirdi. Hun dövlətinin Tarbağataydakı məğlubiyyətindən təxminən 460 il sonra türklər yenə də tarixin ön səhnəsinə çıxırlar. Türk tarixçisi Əbülqazi xan yazır ki, Oğuz tayfasının məhvindən 460 il sonra türklər yenidən hakimiyyət başına gəldilər.

Şərqdə baş verən siyasi-ictimai dəyişikliklər türkləri də Mərkəzi və Şərqi Asiyanın siyasi və hərbi hadisələrinə cəlb edir. 545-ci il türklərin həyatında dönüş ili olur.

Çinin şimalında iki Vey dövləti vardı: Şərqi Vey və Qərbi Vey. Şərqi Vey imperatoru Qao Xuan juanların hökmdarı Anaxuan və Toqon çarı Kualu ilə ittifaq bağlayıb Qərbi Vey dövlətinə hücum edir. Müharibədə döyüşən tərəflərin heç biri üstünlük qazana bilmir. Bu vaxt Qərbi Vey imperatoru Vin-di 545-ci ildə çinlilər üçün yad dildə, görünür, türklər üçün onların ana dilində danışan An-Nopatan adlı bir nəfəri Aşina qəbiləsinin başçısı Tuman (qədim türk Orxon-Yenisey abidələrində: Bumin; bəzi qaynaqlarda: Yamı) xanın yanına göndərir. Bu türklər üçün böyük siyasi

TÜRK ƏRƏNLƏRİ

sında geyinmişdi: onların əynində zirehli paltar, əllərində uzun nizələr, altlarında yaxşı yedizdirilmiş atlar vardı. Telə qəbilələri türklərin onlara qarşı çıxacağını gözləmədi. Əvvələn, ona görə ki, türklər də juanların qulu idi. İkincisi, ona görə ki, türklər telələrə, telələr də türklərə heç bir pislik etməmişdi. Üçüncüsü, telələr türklərlə vuruşmaq fikrində deyildilər; onların məqsədi juanlarla vuruşmaq idi. Buna görə də onlar vuruşmadan türklərə tabe olurlar. Bəzi qaynaqlar göstərir ki, Bumin xan telələri məğlub edib aymakı özünə tabe etdi. Əslində, telələrlə türklər heç vuruşmamışdılar. Telə qəbilə ittifaqı əlli min alaçıqdan (hərbi yürüşdə - üstüörtülü arabalardan) ibarət idi. Bu, o vaxt üçün böyük qüvvə idi. Telə qəbilələrinin itaətini qəbul

Bumin xaqan

İL XAQQAN

etməsi Bumin xanın juanlara qarşı ikinci çağırışı idi.

Telə qəbilələrini tabe etdikdən sonra Bumin xaqan xeyli qüvvətlənir. Telə qəbilələri juanları məhv etmək istəyirdilər, türklər də kölə vəziyyətindən azad olmaq istəyirdilər. Buna görə də türklərlə juanlar arasında müharibə labüd idi. Bunun üçün təkcə bir bəhanə lazımdı. Bumin xan bir bəhanə axtarırdı ki, özünü təhqir edilmiş kimi göstərə bilsin, juanlarla aranı vursun, ixtilaf yaradıb müharibəyə başlasın. O özünün juanların xaqanı Anaxuana bərabər olduğunu göstərmək üçün onun qızına elçi göndərir. Anaxuan bundan olduqca qəzəblənir. Bumin xaqanın yanına çapar göndərir. Çapar Anaxuan xaqanın bu sözlərini Bumin xana çatdırır:

- Sən mənim dəmirəridənimsən. Bəs mənə belə bir təklif etməyə necə cürət edirsən?

Bumin xan da bundan qəzəblənir, çaparı öldürtdürür və juanlarla bütün əlaqələrini kəsir. Sonra o, Çinə elçi göndərərək Qərbi Vey imperiyasından şahzadə ilə evlənmək istədiyini bildirir. İmperator Vin-di onun arzusunu yerinə yetirir və 551-ci ildə Çin şahzadəsi Çanleni ona ərə verir. Elə həmin il Vin-di vəfat edir. 552-ci ilin birinci ayında Bumin xan juanlara qarşı ordu göndərir və Xuaymanın şimal tərəfində juanları tam məğlub edir. Anaxuan özünü öldürür. Juan zadəganlarının əksəriyyəti öldürülür, kiçik bir hissəsi isə Çinə qaçır.

Beləliklə, Bumin xaqan 552-ci ildə (1450 il bundan əvvəl) sonralar Mərkəzi, Şərqi və Qərb Asiya, habelə, Şərqi Avropanın siyasi-ictimai və hərbi həyatında görkəmli rol oynayan Birinci Türk xaqanlığının - öz özəl adı ilə dünya tarixi səhnəsinə çıxmış ilk türk dövlətinin əsasını qoyur. Elə həmin il Bumin özünü İl xan, yaxud İl xaqan (qədim türk dilində il sözü müasir Azərbaycan dilində el sözünə bərabərdir) adı ilə yeni türk dövlətinin hökmdarı elan edir. Əbülqazi xanın dili ilə desək, Oğuz

tayfasının məhvindən 460 il sonra türklər yenidən hakimiyyət başına gəlirlər. Türklərin yenidən tarix səhnəsinə çıxması, tədricən nəhəng imperiya yaratması, bütün şərq və mərkəzi Asiyanın, orta və yaxın şərqin, habelə, şərq Avropanın siyasi xəritəsinin xeyli dəyişməsinə səbəb oldu.

Türk xaqanlığını yaratdıqdan və xaqan taxtına çıxdıqdan bir az sonra İl xaqan vəfat edir. Onun vəfatı tarixi dəqiq müəyyənəlməmişdir. Bəzi qaynaqlar onun 553-cü ilin mart ayında, digərləri isə 552-ci ilin sonunda vəfat etdiyini göstərir.

Göytürk (Orxon-Yenisey) yazısı abidələri Birinci Türk xaqanlığının tarixi haqqında heç bir məlumat vermir. Ongin kitabəsində Bumin xaqan, Kül tigin və Bilgə xaqan kitabələrində isə onunla yanaşı kiçik qardaşı İstəmi xaqanın da adı çəkilir. Ongin abidəsində deyilir: «Əcdadımız Bumin xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yığmış, yaymış, basmış. O xan vəfat etdikdən sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçmış». Ongin abidəsi bizə o qədər də düzgün məlumat vermir. Bumin 553-cü ildə vəfat etmişdir. Birinci Türk xaqanlığı isə təxminən, səksən il sonra (630-cu il) süqut etmiş, Bumin xaqandan sonra daha 13 xaqan türk taxtına oturmuşdur. Birinci Türk xaqanlığının tarixinə Kül tigin və Bilgə xaqan kitabələrində Bilgə xaqanın dili ilə daha düzgün qiymət verilir: «Üstdə mavi göylər, altı qonur yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadımız Bumin xaqan, İstəmi xaqan taxta oturmuş, türk xalqının elini, qanununu yaratmış, tərtib etmiş. Dörd tərəf tam düşmən imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə tabe etmiş, başçını səcdə etdirmiş, diz çökdürmüş. Şərqə Kadirkan ormanına kimi, qərbə Dəmir

qapıya kimi yerləşdirmiş. İkisinin arasında sahib bölgəsüz (yəni hissələrinə parçalanmayan, vahid, monolit - Ə.R.) göytürk xalqı eləcə oturur imiş. Müdrik xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları də müdrik imiş, cəsur imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş. Onun üçün eli eləcə yaratmış. El yaradıb, qanun qoymuş. Özü eləcə vəfat etmiş. Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gündoğandan Böklü çöllük elindən, Çin, Tibet, avar, Apa Urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kitay, tatabi - bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş. O cür məşhur xaqan imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından, oğlu atası kimi olmadığından, bilsiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş. Əyanları da bilsiz imiş, pis imiş. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Çin xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzəedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə salışdırdığı üçün, bəyləri və xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş (yəni, məhv etmiş - Ə.R.). Çin xalqına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə xanım qızların kəniz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Çindəki bəylər Çin adı götürüb Çin xaqanına tabe olmuş, əlli il işini, gücünü vermiş».

Türk xalqlarının tarixində İl xaqan Birinci Türk xaqanlığının banisi kimi şərəfli bir yer tutur.

Əbulfəz
RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri
doktoru,
professor

